

ԱՍՏՂԻԿ ԱՍՏՎԱԾՈՒՅՈՒ ՏԵՂԸ ԵՎ ԴԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ԴԻՑԱՐԱՆՈՒՄ

ՎԻԿՏՈՐՅԱ ՎԱՍԻՆՅԱՆ

Հայոց դիցարանում ջրի, սիրո, գեղեցկության, խոնավության և հեշտասիրության աստվածուհին է Աստղիկը՝ Վահագնի¹ սիրեցյալը: «Աստղիկ» անունը համադրվում է Վեներա² մոլորակին (Արուսյակին, հմմտ.՝ հռոմեական «Վենուս» - «Լուսաստղ»): Նրա գլխավոր մեծիանը գտնվում էր Աշտիշատում³ (Ժամանակակից Մուշ քաղաքից դեպի հյուսիս՝ Երկայիս Թուրքիայում)՝ Վահագնի մեծիանի կողքին, և կրում էր «Վահագնի սենեակ»⁴ անվանումը:

Հնարավոր է, որ սկզբնապես Անահիտը⁵ և Աստղիկը եղել են նույն աստվածության տարբեր անվանումները, սակայն հետագայում երկճյուղվել են, և Աստղիկը համարվել է ջրի ու սիրո աստվածություն: Հելլենիզմի դարաշրջանում Հայաստանում նրան նույնացրել են հունական Աֆրոդիտեին, որի քանդակներն էլ համարել են Աստղիկի պատկերներ: Նրա հայկական «աստղ» (Haster-)⁶ անունը իր սեմական զուգահեռներն ունի աքքադական Իշտար, փյունիկյան Աստարտա, ասորական Դերկետո-Ատարգատիս սիրո, պտղաբերության դիցուհիների հետ: Հ. Աճառյանը Աստղիկ անունը թարգմանություն է համարում ասորերեն «Կաուկաբտա» բառից, որը նշանակում է «Աստղիկ», Արուսյակ⁷:

Աստղիկին նվիրված հաջորդ պաշտամունքային վայրը գտնվում էր

¹ Վահագնը հայոց դիցարանում ռազմի, ամպրոպի, կայծակի և հաղթանակի աստվածությունն ու Աստղիկ դիցուհու սիրեցյալն է:

² Տե՛ս «Мифы народов мира», Т. 1, М., 1987, էջ 118: Հռոմեական դիցաբանության մեջ սիրո, գեղեցկության, պտղաբերության, այգիների դիցուհին, Հուլիոսների սերնդի նախամայրն էր համարվում (հմմտ.՝ հունական Աֆրոդիտեն):

³ Այստեղ էին գտնվում նաև «Ոսկեծին» Անահիտի և «Վիշապաբաղ» Վահագնի մեծիանները, որը նույնպես հավանաբար խորհրդանշում էր երկու դիցուհիների երբեմնի նույնացումը և համանման գործառույթները: Աշտիշատը տեղադրված էր Քարքե լեռան մերձակայքում, ընկած էր Եփրատի գետեզերքին (տե՛ս **Ազաթանգեղոս**, Հայոց Պատմություն, թարգմ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., 1983, էջ 602-603):

⁴ «Սենեակ Վահագնի» հին հայերենում նշանակել է հաև «հարս» կամ «հարճ» Վահագնի: Եվ կարելի է նաև Վահագնի հարս, սիրուհի իմաստով հասկանալ (տե՛ս **Ա. Հարությունյան**, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, 2000, էջ 165):

⁵ Տե՛ս **Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան**, Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը, Եր., 1963, էջ 33, **Ա. Առաքելյան**, Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն, հ. I, Եր., 1959, էջ 58:

⁶ Տե՛ս **Ա. Հարությունյան**, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Եր., 2001, էջ 41, **Սկրտիչ Էմին**, Հնասիրութիւն ի վերայ հայկական հեթանոսութեանց, Յարմաշ, 1875, էջ 19: Այստեղ Սկրտիչ Էմինը նրա անունը բխեցնում է բուն հայկական «աստղ» բառից՝ «-իկ» մասնիկով, որը բառի փոքրացուցիչ տարբերակն է: Սանսկրիտերեն «տարա» և զենդերեն «աստար», «ստարե» բառերին մոտ է, ինչպես նաև պարսկական «դաշտեր» և աքքադական «Իշտար» անվանումներին, և մեկնաբանվում է որպես ամենամաքուր կրակի աղբյուր (հմմտ.՝ հռոմեական Վեներան):

⁷ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա., Եր., 1942, էջ 232:

Անձնացյաց գավառում՝ Պաղատ⁸ լեռան վրա և կոչվում էր «Տուն Արամազդայ⁹ և Աստղկան», ուր կատարում էին նրան նվիրված տոնախմբությունները: Նրա մյուս մեհյանը Վանից հարավ էր՝ Արտամետում: Թովմա Արծրունին¹⁰ պատմում է, որ Արտաշեսը Արտաշատում կառուցում է Աստղիկին նվիրված տաճար՝ այգիներով և գանձատնով, իսկ տաճարի մեջ դնում է Աստղիկի արձանը:

Վերջինիս պաշտամունքը լայն տարածված էր Տարոնում, այդ իսկ պատճառով, ինչպես հաղորդում է Գարեգին Սրվանձոտյանը, Տարոնում բլուր կամ բարձր սար չկար, որ Աստղիկին նվիրված չլիներ: Նրա անունով են կոչվել Տարոնում և Վասպուրականում մի շարք տեղանուններ՝ բլուրներ, սարեր, գյուղեր, ամրոցներ (Մշո Սուրբ Հովհաննես վանքին մերձակա Տորոս գյուղի մոտակայքի բարձունքը, Վարազա սարի մի մասը, Աստղնաբերդը՝ Սուշից արևմուտք, նաև Հաշտյանք գավառի մոտ՝ Աստղաբերդը): Գարեգին Սրվանձոտյանը իր «Թորոս Աղբար»-ում հիշում է, որ Սեբաստիայի լեռներից մեկը կոչվում էր Աստղիկ, նույն շրջանում կար գետ, որը նույնպես կոչվում էր Աստղիկ, իսկ Աստղաբլուր կա նաև Արցախում¹¹:

Աստղիկին նվիրված պաշտամունքային վայրերի այս բազմաքանակությունը, անշուշտ, խոսում է նրա պաշտամունքի լայն տարածվածության մասին¹²: Աստվածուհու խորհրդանիշն էր վարդը, որից և ծագում է դիցուհու «Վարդամատն» մականիքը, իսկ թռչուններից՝ աղավնին, որը երևում է նրան նվիրված Վարդավառի¹³ տոնին աղավնիներ թռցնելու սովորույթից: Ըստ գրավոր ավանդության՝ Աստղիկի համաժողովրդական տոնը Վարդավառն էր, երբ դիցուհուն վարդեր են մատուցել: Նրա պաշտամունքը կապվում էր ջրի հետ, որը դարձյալ երևում է Վարդավառին միմյանց վրա ջուր ցողելու սովորությունից, ջրով լոգանք ընդունելու և մաքրագործվելու ավանդություններից: Աստղիկի ջրային պաշտամունքի վկայությունները պահպանվել են նաև նրա մասին առասպելներում: Դրանցից մեկի համաձայն՝ Աստղիկը ներկայացվում է Նոյի դուստր՝ ծնված ջրհեղեղից հետո՝ դարձյալ կապված ջրհեղեղի և ավետաբեր աղավնու գաղափարների հետ¹⁴:

Հին Արտաշատից և Սատաղից (Արևմտյան Հայաստան, Երզնկա)

⁸ Տե՛ս **Ն. Տաղավարյան**, Հայոց հին կրօնները, Կ. Պոլիս, 1909, էջ 76-77 («Երկրորդ մեհեանն էր Վասպուրականի Անձնացեաց Պաղատոյ լեռան վրայ Արամազդայ կից, որոյ հետ կը տօնուէր Նաւասարդն: Երրորդն Արտաշես Բ-ն կանգնեցրեց Արտամետի քով»): Նա նաև նշում է, որ ամսվա 7-րդ օրը Աստղիկ, իսկ 3-րդը՝ «Գիշերավար» էին կոչվում:

⁹ Տե՛ս **Ղ. Ալիշան**, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 280, ինչպես նաև **Ն. Դոլենս** և **Ա. Խաչ**, Պատմութիւն հին հայերի, թարգմ.՝ Ռ. Քաջբերունի, Թիֆլիս, 1909, էջ 219:

¹⁰ «Իսկ երեք մասի ճյուղավորված, փոքր ու զոգածն հովտում, որ սկսվում է երեք բլուրներից, փորվածքի միջոցով կառուցեց բարձրաբերձ աշտարակ և նրա վրա կանգնեցրեց Աստղիկի պատկերը, իսկ մոտակայքում՝ գանձատուն, կուռքերին հովանավորելու համար: Նույն տեղում հիմնեց ամեն տեսակ բարիքներով լեցուն ու հարմարավետ վաճառափողոցներ...» (Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն Արծրունեաց տան, Եր., 1985, էջ 74):

¹¹ Տե՛ս **Հ. Էփրիկեան**, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, Հ. 1, Գիրք Ա, Վեներտիկ, 1903, էջ 249:

¹² Տե՛ս **Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան**, նշվ. աշխ., էջ 35, նաև **Ս. Հարությունյան**, Հին հայոց հավատալիքներ..., էջ 42:

¹³ Տե՛ս **Կ. Վ. Մելիք-Փաշայան**, նշվ. աշխ., էջ 128-133:

¹⁴ Տե՛ս **Վիկտորյա Վասիլյան**, Աստղիկ դիցուհու պաշտամունքը և Վարդավառի տոնը, «Պատմություն և մշակույթ», Հայագիտական հանդես, Գ, Եր., 2012, էջ 277-284:

հայտնաբերված պաշտամունքային արձանիկները դիցուհուն ներկայացնում են մերկ, լոզանքի պահին: Ջրի հետ ունեցած այս կապի պատճառով էլ նա դարձել է ամպրոպային աստծո՝ Վիշապաքաղ Վահագնի սիրեցյալը. խորհրդանշել է ամպրոպային վիշապից հափշտակված, «կապված երկնային ջրերը»: Վիշապին սպանելուց և երկնային ջրերը (Աստղիկին) ազատելուց հետո հավանաբար կատարվել է Վահագնի և Աստղիկի ամուսնությունը՝ սուրբ հարսանիքը¹⁵: Այդ է վկայում Նոր տարվա՝ Նավասարդի օրերին կատարվող Վարդավառի տոնախմբությունները Աստղիկին ձնված լինելու իրողությունը: Այս տոնը համարվում էր վիշապամարտի¹⁶, արգելափակված ջրերի ազատման, աստվածային սուրբ ամուսնության, նոր տարվա, նոր աշխարհի սկզբնավորման և արգասավորման ծիսական հին խորհուրդը: Հարկ է հիշատակել, որ Պաղատ (Պաշատ) լեռան վրա կանգնեցված Աստղիկի կուռքը գտնվում էր Արամազդի¹⁷ պատկերի կողքին, որի հետ և կատարվում էր նրա տոնախմբությունը Նավասարդին՝ Ամանորին: Վերջինս հավելյալ տոների շարքում էր:

Ղևոնդ Ալիշանի վկայությամբ, Աստղիկը թերևս ամենասիրելին ու ամենից ազգայինն էր, որին ոմանք, Անահիտի հետ շփոթելով, նույնպես համարել են Արամազդի դուստր: Ազգային ավանդության համաձայն՝ Աստղիկին¹⁸ սեփական հայկական անվամբ են կոչում, որը նման չէ օտարներին, համարում են Նոյի դուստրը՝ ծնված ջրհեղեղից հետո, ինչպես իր եղբայրը՝ Մանիտոնը: Թե վերջիններիս հայրը ինչ անունով է հանդես գալիս հայոց առասպելներում, հայտնի չէ, և Ղևոնդ Ալիշանի կարծիքով՝ Աստղիկը Նոյի դուստրը լինել չէր կարող, հավանաբար եղել է մի հին նահապետի դուստրը՝ իրական անձ և ոչ թե մտացածին մեկը:

Բերոսոսյան Սիբիլլան¹⁹ Աստղիկին համարում է Քսիսութրոսի (խորեմացին վերջինիս համարում է Նոյ) դուստր և նկարագրում է, որ հաշտա-

¹⁵ Տե՛ս **Ս. Հարությունյան**, Հայ առասպելաբանություն, էջ 164:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 164-167:

¹⁷ Տե՛ս **Ղ. Ալիշան**, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը, Եր., 2002, էջ 144:

¹⁸ Հ. Մատիկյանը նշում է, որ մեր նախնիները –իկ նվազական մասնիկը օգտագործում էին տվյալ աստծո սիրելի կամ բարի նկարագիրը շեշտելու համար, ինչպիսի գնահատանքի և մեծարանքի են արժանացել նրա կողմից հիշատակվող Հայկը (=Հայ+իկ), Աստղ+իկ և Արուս+յակ անվանումները և այլն: Իսկ Արմին Արթուրը «Հնագույն հեթանոսական աստվածաշունչ»՝ «Սասնա Շռեր» էպոսը» գրքում (Լոս Անջելես, 2007, հ. I, էջ 219) այդ վերջածանցին մեծացնելու կամ տեղանվան իմաստ է ավելացնում. այսպես այն հասկացվել է հնում: Օրինակ՝ Աստղիկ (Աստղ+իկ=մեծ աստղ՝ Վեներա), Հայկ (Հայ+իկ=Հայկ, մեծ հայ, նախահայր), Գագ+իկ (Կակիհայր իմաստով) և այլն: Իսկ հետագայում այս մասնիկը փաղաքշական կամ փոքրացուցիչ իմաստ է ստացել:

Աստղիկ անունը Հ. Գելցերը համարում է հունարեն *Asteria* կամ *Afrodite* անուններից թարգմանություն: Սակայն Աստղիկի պաշտամունքը անբաժան է աքքադական Իշտարից՝ Վեներա մոլորակի հովանավորյալ աստվածուհուց և նրա սեմիթական համարժեք Աստարտե, Ղերկետո-Աթարգատիսից: Կա կարծիք, որ Is'tar-ը փոխառվել է հայկական Աստղիկի հնդեվրոպական նախատիպից, ինչպես վերը նշվեց՝ Astlik (*Haster - «աստղ»), որն էլ հավանաբար ծագում է *Has(*h3eh*-s-) «այրվել, վառվել», *Has-ter- «առկայծող ածխակտոր» կամ «աստղ» -*ter- վերջածանցով:

¹⁹ Տե՛ս **Մովսես Խորենացի**, Պատմություն հայոց, թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Եր., 1968, Ա. 2, էջ 79-81: «Սիբիլական պատգամք» գրքում ներկայացվում է Տիտանների կովի շարժառիթը, որին մի քանի դիցուհիներից բացի, Ափրոդիտեն է միջամտում՝ հաշտության համար: Իսկ Մովսես Խորենացու մոտ Աստղիկին է միայն հաշտարարի դեր տրվում՝ որպես Տիտանների քույր: Այստեղ արդեն նկատելի են հունական առասպելների «հայկականացումը» և երկու դիցուհիների «նույնացումը»:

րար էր իր եղբայրներ Տիտանի²⁰ և Հաբեթի՝ Ջրվանի դեմ ունեցած կռվի ժամանակ: Վերջինիս զավակներից մի քանիսին փրկելով՝ տարավ, ձգեց Օլիմպոս լեռան վրա, ինչի համար էլ այդ տեղը կոչվեց Դիցընկեց: Բայց հայերը ավելի համերաշխ են ցույց տալիս եղբայրներին ու քրոջը, որը նրանց հավասար ժառանգում է նույն երկրի հարավային կողմը՝ ըստ ոմանց՝ Երջանիկ Արաբիան: Սակայն եղբայրները իրենց քրոջը չեն թողնում հեռու գնալ, այլ պահում են Տարոնի կողմերում, որտեղ նախկինում բնակվում էին իրենք: Այստեղ է հենց գտնվում վերը հիշատակված Աստղնաբերդը կամ Աստղիկի բերդը՝ համառոտ Ասղնբերդ կոչված, որը, համաձայն ավանդության, կառուցել է նույն ինքը՝ Աստղիկը, իր Ջրվան եղբոր ապահովության համար: Այն հետագայում վերանվանվում է Մոկաց բերդ: Անահիտի նման Աստղիկն էլ լեռների վրա ունեցել է այլևայլ մեհյաններ և «աթոռներ»: Արտաշես Մեծ արքան Վանի կողմերում իր և տիկնոջ համար զբոսատեղիներ կառուցելուց բացի, Արտամենտի մոտերքում կառուցում է Աստղիկի տաճարը, որի պաշտամունքը ընդունվում էր իր և Սաթենիկի²¹ կողմից: Իսկ Սաթենիկ տիկնոջ մասին ասվում էր, որ նույնիսկ իր ազգակիցների քրիստոնեական քարոզը լսելուց հետո չկարողացավ բաժանվել Աստղիկի պաշտամունքից:

Ինչպես վերը նշվեց, Աստղիկի գլխավոր մեհյանը գտնվում էր Աշտիշատում: Այն մեկն էր այն երեքից, որոնք մեկ անունով կոչվում էին «ՎահեՎահյան», և որոնցից մեկն էլ «Ոսկեծղի», «Ոսկեմայր» Անահիտի մեհյանն էր: Աստղիկինը առանձին կոչվում էր «Սենեակ Վահագնի»։ Վերջինիս էլ նվիրված էր երրորդը: Հայկական հեթանոսական դիցարանում, հատկապես Տարոնում, առանձնացվում է այս եռաստվածությունը՝ Վահագն-Անահիտ-Աստղիկ, որի առավել նոր տարբերակն էլ առկա է Տրդատի հրովարտակում՝ հռչակված գլխավոր եռաստվածությունը՝ Արամազդ-Անահիտ-Վահագն²²:

Աստղիկի և Վահագնի պատկերները, Հունաստանից բերվելով որպես Աֆրոդիտե ու Հերակլես, հուշարձաններ կանգնեցվեցին: Սրանք՝ իբրև իր սիրելիներ, Տիգրանը կանգնեցնել տվեց կողք կողքի (**Խորենացի, Բ. ԺԴ**): Այնուհետև, այս երկու դիցուհիների գաղափարները հելլենիստական դարաշրջանում միացան, ապա Աստղիկը համարվեց ցանկասիրության

²⁰ Տե՛ս **Ղևոնդ Ալիշան**, Հայաստան առաջ քան զլիճեւն Հայաստան, Վենետիկ, 1904, էջ 63-64, **Ս. Հարությունյան**, Հայ հին վիպաշխարհ, Եր., 1987, էջ 39-40:

²¹ Ալանաց չքնաղագեղ օրհորդ Սաթենիկը, որին տեսնելով Արտաշեսը սիրահարվում և փախցնում է: Մեզ է հասել այս գեղեցիկ առասպելը, որի առթիվ Կ. Կոստանյանցը հետաքրքիր համեմատական է տանում Արտաշեսի կողմից Սաթենիկին փախցնելու և Վահագնի կողմից Աստղիկին ազատելու ու հոր տանից առևանգելու միջև: Եղիշե Դուրյանը Սաթենիկի մասին այսպես է խոսում. «Մեր վիպասաններում երգը, Սաթենիկի տենչանքներու մասին, իր դիրին բացահայտութիւն գտած կ'երեւի, մանաւանդ մեր եկեղեցական մատենագիրներուն մօտ, Աստղկան տռփանքի մը անառակ ցանկութիւնք վերագրուելով թագուհիին» (**Եղիշե Դուրեան**, Հայոց հին կրօնը կամ հայկական դիցաբանությունը, Երուսաղեմ, 1933, էջ 49):

²² Ակնհայտորեն համընկնում է իրանական Ահուրամազդա-Անահիտ-Միթրա, ապա և տարածաշրջանի հին լուվիական, խուռիական և թերևս հայասական աստվածների առաջին խմբին՝ մեծ աստված, նրա կինը և որդին, իսկ Վահագն-Աստղիկ-Անահիտ դիցաբանական եռյակի պաշտամունքը կենտրոնացված էր Տարոնում, որտեղ այս երեքի մեհյանները կողք կողքի էին տեղադրված, Անահիտի ու Աստղիկի գործառույթները աղերսվում էին իրար՝ «առաքինության» և «գեղեցկության» անձնավորումների վրա պահապան էր կարգված «քաջության ոգին» (տե՛ս **Կ. Կոստանյանց**, Հայոց հեթանոսական կրոնը, Վաղարշապատ, 1879, էջ 23-24):

«գարշելի» աստվածուհի, որի կուռքերը մյուս հեթանոս աստվածների հետ մեկտեղ ավերեց և անհետացրեց ս. Գրիգոր Լուսավորիչը ու դրանց տեղում կառուցեց Աշխարհամատրան տաճարը: Հեթանոսների պաշտամունքն ու հանդեսները մոռացության տալու վերաբերյալ Վարդան վարդապետը ներբողում այսպես է նկարագրում. «Աստղիկ՝ զբոզութիւնն առեալ փախչէր առ նմանիս իւր»: Իսկ Լամբրոնացին իր 67-րդ սաղմոսի մեկնության մեջ գրում է. «Ձի թէ ոչ էր պակասեալ, զբազում ամաց մեհեանն շինեալ Վահեւանեան Դիցն, և դիւօքն ի մարդկային հնարից պարսպեալ, Ս. Գրիգոր՝ որպէ՞ս մի տեառնագրելովն՝ կործանեալ անհետ արար»²³:

Աստղիկի մասին պահպանված առասպելները

Ըստ հին ավանդությունների՝ Հայաստանում առաջին բժիշկը²⁴, որը նաև ստեղծեց բժշկության արվեստն ու տարածեց, Աստղիկ անունով դիցաբանական կերպարն էր, որը հեթանոսական ժամանակաշրջանում Հայաստանում համարվում էր բնության մայր պահապան, պտղաբերության և բժշկության աստվածուհի՝ համանման Եգիպտական Իզիդային, արքայական Իշտարին, սիրիական Դերկետոյին կամ հունական Ասկլեպիոսին կամ Եսկուլապին: Սակայն այս դիցուհին Հայաստանում առավել հայտնի էր որպես սիրո և զեղեցկության, կույսերի և հղի կանանց հովանավոր աստվածուհի:

Ազաթանգեղոս պատմիչը Աստղիկին կոչում է Աֆրոդիտե, որով և որոշում է նրա տեղը հայոց պանթեոնում: Աստղիկը մեկն էր հեթանոս հայերի կողմից սիրված և պաշտված աստվածուհիներից: Քրիստոնեությունը այս առասպելական կերպարի ծագման մասին մի շարք աստվածաշնչյան պատմություններ է հյուսել, որոնք կներկայացնենք ստորև:

Աստղիկը քիրստոնեության ընդունումից հետո սկսեց համարվել Նոյի դուստր, որը Հայաստան էր եկել իբր Ջրհեղեղից հետո, երբ տապանը կանգ էր առել այս երկրի սարերի վրա²⁵:

Օժտված լինելով մեծ հետաքրքրասիրությամբ՝ Աստղիկը սկսում է ծանոթանալ Հայաստանում աճող բուժիչ բույսերին և հարուստ բնաշխարհին: Դրա շնորհիվ բնակիչները շատ տեղեկություններ ստացան բույսերի բուժիչ հատկությունների մասին: Հետո նա ուղևորվում է Եգիպտոս²⁶, որտեղ իր որդի Ապոլլոնի²⁷ հետ միասին շարունակում է բժշկություն ուսուցանել: Վերջինս իբրև թե հենց այն նշանավոր հույն աստվածն էր, որին հույները սկսեցին համարել տարբեր գիտությունների և արվեստների աստված, այդ թվում նաև՝ բժշկության: Հին ժամանակներում Հայաստանում բժշկության

²³ **Ղևոնդ Ալիշան**, Հայաստան առաջ քան զլինելն Հայաստան, էջ 145:

²⁴ Տե՛ս **Օգանեսյան Յ. Յ.** *История медицины в Армении с древнейших времен до наших дней*. Часть 1. Ер., 1946, էջ 47-51:

²⁵ Տե՛ս **Ղևոնդ Ալիշան**, Հայաստան առաջ քան զլինելն Հայաստան, էջ 265-266:

²⁶ Ղևոնդ Ալիշանի վկայությամբ, որը հիմնվում է Վարդան պատմիչի գրածի վրա, Նոյի դուստր Աստղիկը ուղևորվում է «Երջանիկ Արաբիա», որտեղ թագավորում էին կանայք, և Սողոմոնի մոտ եկած Սաբա թագուհին իբրև նրա ժառանգ է ներկայացվում:

²⁷ Պատմիչ Թովմա Արծրունին գրում է. «Արտաշեսը (Արտամետուն) կառուցեց շենքեր, ամրոցի շուրջը կար ծառաշատ, բազմապիսի ծաղիկների անուշ բույրով լցված ծաղկավետ բուրաստան, որը ոչ միայն փտորժելի էր աչքին և հաճելի հոտոտելիքին, այլև դեղեր ստեղծելու համար՝ համաձայն Եսկուլապի (առասպելական բժիշկ՝ Ապոլլոնի որդին) բժշկական հնարամտության»: Նույն պատմիչի վկայության համաձայն՝ այդ չքնաղ բուրաստանը՝ բուժիչ ծաղիկներով և բույսերով, Աստղիկի արձանի մոտակայքում էր գտնվում (տե՛ս **Թովմա Արծրունի**, նշվ. աշխ., էջ 74):

արվեստի եզրիատական ծագումը բացառվում էր, ինչն էլ վկայում է, որ այս լեզունը քրիստոնեական ուշ ժամանակների հորինված պատմություն է:

Այս առասպելից մենք կարող ենք միայն մի հավաստի ենթադրություն կատարել, որ դեռ մինչև քրիստոնեության ընդունումը Աստղիկը համարվում էր բժշկության և հղի կանանց հովանավոր աստվածուհի, ուստի նրա պատվին կառուցվում էին մեհյաններ, որտեղ բժշկվելու էին շտապում հիվանդները, ինչպես Ապոլլոնի և Եսկուլապի տաճարի քրմերի մոտ՝ հույները: Ամենահետաքրքիրն այն է, որ Աստղիկ աստվածուհին շարունակում էր մեծ սեր ու հարգանք վայելել հայերի մեջ նույնիսկ քրիստոնեական ժամանակաշրջանում: Նրա պաշտամունքը Հայաստանում կապվում էր նաև Հայաստանի բնակելի տարածքներում ջրի ոռոգման և մատակարարման խնդրի հետ: Մառի և Սմիռնովի կողմից Հայաստանում գտնված ձկնակերպ վիշապները սկսեցին վերագրվել Աստղիկին և հանդես էին գալիս որպես ջրի աստվածուհու խորհրդանիշներ: Սիրիայում և Փյունիկիայում այս աստվածուհու պաշտամունքում նրա խորհրդանիշ և ուղեկիցներ էին համարվում աղավնին և ձուկը²⁸: Սիրիայում նույնպես Դերկետո²⁹ աստվածուհու արձանը ձկնակերպ էր, Շամիրամին էին ձոնվում Ասորեստանում աղավիներն ու ձկները: Հռոմում և Հունաստանում Աֆրոդիտե-Վեներային էին խորհրդանշում դելֆինները: Պոմպեյի որմնանկարչության մեջ դելֆինները Վեներայի հետ էին պատկերվում և որպես ջրային կենդանիներ՝ համարվում էին նրա ուղեկիցները: Ասկալոնում³⁰ (Դամասկոս) Դերկետո աստվածուհու արձանը ձկնակերպ էր, և նրա տաճարի շուրջը ձկնառատ լիճ էր գտնվում: Ստորև կներկայացնենք նաև նրա հետ սերտորեն առնչվող Աստղիկի՝ ձուկ դառնալու մասին առասպելը:

Հայաստանում ձկնակերպ այդ վիշապների արձանները գտնվում էին ծովերի, արհեստական ջրանցքների և ջրամբարների մոտ, ինչպես նաև կանգնեցվում էին հատուկ առիթներով, և նրանց շուրջ զոհաբերություններ էին կատարվում: Վահագնը, տեսնելով Աստղիկի պատկերները, այսինքն՝ ձկնակերպ վիշապները, շտապում էր անձրև տեղալ այն վայրերում, որտեղ դրանք կանգնեցված էին³¹:

Հունական աղբյուրներում վկայություններ կան, որ Դեմետրայի պահանջով կուրետներից³² մեկը դառնում է վիշապ: Ըստ Էմմա Պետրոսյանի՝ Տիրը և Տիրուհի Անահիտը և այդ շարքի աստվածային զույգերը, օրինակ՝ «Աստղիկ-Վահագն», ունեցել են մեղվի կամ վիշապի (օձի) կերպարանք ընդունելու հատկություն³³: Դերկետոյի և Շամիրամի պաշտամունքում

²⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 72:

²⁹ Տե՛ս «Мифы народов мира». Том 1. М., 1991, էջ 115-116: Դերկետոն հմայում է իր տաճարի քրմերից մեկին և կենակցում, որի հանդեպ Աֆրոդիտեն սեր էր արթնացրել: Սակայն Շամիրամ դստեր ծնվելուց հետո Դերկետոն սպանում է իր սիրեցյալին, իսկ ինքը մետվում է ծովը և դառնում ձուկ. նրա արձանները ձկնակերպ էին:

³⁰ Տե՛ս **Մանուկ Աբեղյան**, Երկեր, հ. է, Եր., 1975, էջ 154:

³¹ Տե՛ս **Մանուկ Աբեղյան**, «Վիշապներ» կոչված կոթողներն իբրև Աստղիկ-Դերկետո դիցուհու արձաններ, Եր., 1975, էջ 91-93:

³² Հռեա աստվածուհու քրմերը, բուսական ուժեր, դեմոններ:

³³ Հունական աղբյուրներում վկայություններ կան, որ Դեմետրայի պահանջով կուրետներից մեկը վիշապ է դառնում: Ըստ Էմմա Պետրոսյանի՝ Տիրը և Տիրին, Տիրին-Տիրուհի Անահիտը և այդ շարքի աստվածային զույգերը՝ Վահագն-Աստղիկ, Միր-Նանե, ունեցել են մեղվի կամ վիշապի՝ օձի կերպարանք ընդունելու հատկություն: Հետևաբար «Ոսկեօձին» տիտղոսը կրող մայր աստվածուհիներին նա դիցաբանական

ծկան և աղավնու կերպարանափոխվելու մասին առասպելների օրինակները կբերենք ստորև:

Գարեգին Սրվանձոյանը բերում է Աստղիկի մասին տարածված առասպելներից հետևյալը. «*Եփրատ երբ Մշոյ դաշտերը կը մտնէ Կնճան սարերուն մէջ զարնուելով քարերուն նեղ կիրճով մը սեղմուելով գումգուռ ձայն մը կարծակէ, եւ այդ տեղը Գումգուռ կը կոչուի, հոն Աստղիկի լոգարանն է եղեր: Եւ քանզի գիշերները լուացուելու սովորութիւն ունէր Աստղիկ, Դաղօնաց սարին վրայ մեծ կրակ կը վառէին տարփաւոր կտրիճները, եւ այդ լոյսով կը դիտէին Աստղիկի չքնաղ գեղեցկութիւնը. հնարած է Աստղիկ, որ մշուշ պատէ այդ ամբողջ միջավայրը, այսինքն՝ Մշոյ դաշտը ծագած ի ծագս, թէ ամառն եւ թէ ձմեռն մինչ ի ծունկն սարերուն, որով եւ անհնարին կլինի ո՛ր եւ իցէ կողմի լեռներէն տեսնել զինքը»³⁴:*

Այդ ժամանակվանից այդ տեղանքը սկսեց կոչվել Մշուշ (մառախուղ), իսկ ժամանակի ընթացքում ձևափոխվեց և կոչվեց Մուշ:

«.....Եւ գուցե այս շարունակ և թէ թանձր մշուշէն այդ երկիրը կոչւած լինի Մուշ: Արդէն բնակիչք այս երկտող հանգերգը կերգեն.

*Մշու սարերը մուշ է,
Իր հողն ու ջուրն անույշ է»³⁵:*

Մյուս տարբերակում՝

*«Մշու աշխարհն մշուշ է,
Սարն ու ձորը անույշ է,
Չիւսիս քամին քշէ զիս,
Ուր ծոցին մեջ թաղէ զիս»³⁶:*

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ հին հայերը իրենց հեթանոսական դիցուհուն կապում էին ջրի պաշտամունքի հետ՝ որպես նրա մարմնավորում, որի վերապրուկները հասնում են նաև քրիստոնեական ժամանակները: Չքնաղ դիցուհին, ամեն երեկո լոգանք ընդունելով, հավերժ պահպանում է իր երիտասարդությունը: Այս հատկությամբ նրան կարելի է համեմատել Աֆրոդիտեի՝ ջրից ծնվելու և «անաղարտ ծնունդ» և կույս աստվածուհի մնալու հետ:

Աստղիկի մասին պահպանված հաջորդ առասպելը հանդիպում ենք Տարոնի մասին պահպանված զրույցներում:

«Տաղօնաց ու Աստղաբերդի սիրահարական վէպի մեջ, ուր Տարօնի դաշտը իբրև ծով կը նկարագրուի, սիրուհին (Աստղիկը) ճրագը թաքցնելով՝ իր Տաղօնցի արքայագուն սիրահարի»³⁷ ծովուն մեջ խեղդվելուն

հավատալիքներում համարժեք է համարում ոսկեգույն մեղունների: Փոքրասիական առասպելաբանության մեջ «Մեղու» աստվածուհիներ Արտեմիսը, Աֆրոդիտեն, Անահիտը կույսեր էին, չնայած ունեցել են բազմաթիվ սիրային արկածներ: Նրանց կուսությունը մշտապես վերականգնվում էր գետում լողանալուց հետո: Մեղրի համար գործածվում են անարատ, ազնիվ, ազնվագարն մակդիրները, որոնք օգտագործվում են կույս հարսնացուին, անարատ աղջկան, ինչպես նաև բարձրաստիճան տիկնանց, այդ թվում՝ մայր աստվածուհիներին բնորոշելու համար. օր.՝ ազնիվ, ազնվագարն տիկին՝ Անահիտ աստվածուհու մակդիրներից (տե՛ս **Էմմա Պետրոսյան**, Մեղու-Արդար մեղր-Մայր Աստվածածին, Եր., 2001, էջ 377-382:

³⁴ **Գ. Սրվանձոյանց**, Գրոց-Բրոց, Կ. Պոլիս, 1874, էջ 97-98:

³⁵ **Մ. Աբեղյան**, Երկեր, հ. է, էջ 158:

³⁶ **Չայկ Աձենեան**, Ծաղկաբաղ Վասպուրականի հայ ժողովրդական բանահիւսութեան, առաջին փուլն, Ս. Էջմիածին, 1917, էջ 98:

³⁷ Աստղիկի սիրեկանը առասպելական, հեթանոսական աստված պետք է լիներ, որի արձանը և տաճարը պետք է գտնվեր Տարոնում՝ հեթանոսական ժամանակաշրջանում,

պատճառ կրկայ»³⁸:

Այստեղ տեսնում ենք, որ Աստղիկի առասպելը կրկին կապվում է ջրի հետ:

Այս առասպելը անշուշտ ծագում է հեթանոսական ժամանակաշրջանից, քանի որ հանդիպում է նաև հունական դիցաբանության մեջ (օրինակ՝ «Héro-Leandre» առասպելը)³⁹: Լեանդրոսը պատանի էր՝ Տրոյական երկրի Արիդոս քաղաքից՝ Յելլեսպոնտոսի ափին: Լեանդրոսը սիրել է Աֆրոդիտեի քրմուհի Յերոյին⁴⁰ Սեստոսից, որ գտնվում էր նեղուցի հանդիպակաց ափին: Նրա հետ հանդիպելու համար Լեանդրոսն ամեն գիշեր լողալով անցնում էր Յելլեսպոնտոսը: Յերոն, որպեսզի օգնի իր սիրեցյալին, Սեստոսի աշտարակում փարոս էր վառում: Մի անգամ փոթորկի ժամանակ քամին հանգցնում է փարոսի կրակը, և Լեանդրոսը խեղդվում է: Առավոտյան ալիքները Լեանդրոսի դիակը դուրս են նետում աշտարակի պատերի տակ: Յերոն, տեսնելով նրան, հուսահատությունից ծովն է նետվում: Այս պատումը, որը երգվել է Օվիդիոսի «Յերոսուհիներ»⁴¹ բանաստեղծության մեջ, բազմիցս պատկերվել է դրամների վրա և հանդիպում է նաև քանդակագործության մեջ:

Հայ գրականության մեջ մենք հանդիպում ենք այս առասպելի մեկ ուրիշ տարբերակի՝ Յովի. Թունանյանի «Ախթամար» պոեմում: Վերջինս Հայաստանում կարող էր տարածվել հելլենիզմի ժամանակաշրջանում՝ Յերոյի և Լեանդրոսի հին հունական վեպի ծագմանը զուգընթաց:

Մեր առասպելում գործողությունների կենտրոն է Վանա ծովը և Աղթամար կղզին, որը նույնպես առնչվում է Աստղիկ-Շամիրամի պաշտամունքի հետ: Գուրգենը Վանա ծովի առափնյա գյուղից էր: Նա ամեն գիշեր Թամարի հետ հանդիպելու համար լողալով կտրում-անցնում էր Վանա ծովը և հասնում Աղթամար կղզի, որը նրա և Թամարի հանդիպման վայրն էր: Որպեսզի չմոլորվեր խավարում իր սիրեցյալը, Թամարը՝ որպես «կենդանի» փարոս, կրակ էր վառում: Սակայն նրանց երջանկությանը խոչընդոտում են կղզու երիտասարդները, որոնք մի գիշեր հանգցնում են Թամարի վառած ճրագը: Տղան գիշերով մոլորվում է և խեղդվում, իսկ առավոտյան նրա դիակն ալիքները ափ են հանում: Նա մահանում է Թամարի անունը շուրթերին, որի հառաչանքների օրինակով էլ կղզին կոչվում է «Ախթամար»⁴²: Սա Աստղիկի հետ կապված առասպելի վերապրուկ է, որը հունական դիցաբանության մեջ Աֆրոդիտե աստվածուհու քրմուհու անվան հետ է կապվում: Այստեղ երիտասարդներն են հանգցնում կրակը, այնտեղ՝ քամին, սակայն, ըստ էության, երկու առասպելներն էլ բովանդակությամբ համանման են: Վանա ծովը և Տարոնի դաշտավայրը Աստղիկի պաշտամունքի կենտրոններ էին: Ըստ ավանդության՝ այստեղ է Շամիրամը նետում իր հուլունքները, որոնք 12 աստղակերպերի և աստղային երկնքի խորհրդանիշներն են: Վանի հետ են կապվում նաև քրիստոնեական ժամանակաշրջանում ծագած «Սասնա Ծռեր» էպոսի Աստղիկ-Գագիկ-Խաչապաշտ թագավորը և նրա չքնաղ դուստր Ծովինարը:

Իսկ Աստղիկի արձանը Աստղ բերդի մեջ էր, որից և ծագում է այս դիցաբանական վեպը:

³⁸ «Լունա» թերթ, «Մշո աշխարհ» հոդվածը, 1898, էջ 157:

³⁹ Տե՛ս **Եղիշե Դուրեան**, նշվ. աշխ., էջ 49:

⁴⁰ Տե՛ս «Мифы народов мира». Том 1. М., 1991, էջ 294:

⁴¹ «Դիցաբանական բառարան», Եր., 1985, էջ 109:

⁴² Տե՛ս **Հովհաննես Թունանյան**, Ընտիր երկեր, էջ 14:

Աստղիկի մասին մեկ այլ առասպել, որ սերտորեն առնչվում է ասորական Դերկետո աստվածուհու հետ, և որը Մանուկ Աբեղյանը համարում է Հայաստանում Աստղիկ-Դերկետոյի պաշտամունքի վերապրուկ կա Գարեգին Սրվանձտյանցի «Գրոց-Բրոց» գրքում՝ Լեզքի «Սուրբ Թոնրի» նկարագրության մեջ⁴³:

«Այս Լեզք գյուղի մոտերը կա մի թոնրի ձևով աղբյուրի փոսակ կամ ջրհոր, որ Սուրբ Թոնրի կը կոչեն, ուր հաճախ գնացողներ կան, շատերուն իբրև ուխտատեղի...

Մի միայն մեկ ձուկ կ'երևի այդ ջուրին մեջ, և որին որ երևի, անոր բախտն ու ուխտը կը կատարվի: Դա կնկան կերպարանք ունի եղեր. և արծաթե օղն ալ իր քթին անցուցած՝ կը տեսնվի տակավին: Երեցկին է եղեր դա. կին կարի գեղեցիկ. երբ նստած թոնրի շուրթն հաց կթխե, աղքատ մը կու գա, հաց կ'ուզե, կուտա: Կերակուր կ'ուզե, կուտա, գինի կ'ուզե, կուտա: Թշվառականը կը համարձակի նաև պագ մի ուզել. երեցկինը կը վարանի, բայց կը մտածե, թե աղքատ թեմարզու է, ի՞նչ կա, մեղք է. գուցե վարձք է. պագն ալ կուտա: Եվ հանկարծ նույն վայրկենին երեցը ներս կ'մտնե. երեցկինը անոթեն ու ահեն ինքզինքն կը ձգե թոնրի կրակի մեջ. տերտերն ալ գինքն ի վրեն: Բայց տերտերը կը մրրկի. իսկ երեցկինը կրակն ջուր դառնալով՝ ինքն ալ ձուկ, աստուծո հրամանքով հավիտենական հիշատակ կը մնա նույն տեղ»⁴⁴: Այս առասպելի ազգայնացված տարբերակն է. «Կայծակի աստվածը և նրա կինը»⁴⁵: Քահանայի կինը Աստղիկ աստվածուհու առավել ուշ ձևափոխված կերպարն է (Մեղրագետ գետի աստվածուհին, Վահագնի սիրեցյալը), իսկ նրա արևմտասեմիտական համանունը Դերկետո աստվածուհին է, որի մասին նման առասպելները տարածված էին:

Մի գերմանական լեգենդի համաձայն՝ Փրկիչը, անցնելով հացատան կողքով, հաց է խնդրում հացթուխից: Վերջինս հրաժարվում է տալ, սակայն նրա կինը և վեց աղջիկները թաքուն կատարում են Աստոծո խնդրանքը: Որպես վարձք՝ նրանք վերածվում են Պլեադայի⁴⁶ աստղերի: Այս առասպելը շատ նման է հայկականին. քահանայի կինը՝ Աստղիկը, նույնպես համեմատվում է հացթուխի և աստղերի հետ: Աստղիկը, ինչպես և այս շրջանի մյուս աստվածները, պետք է համարվեր Վեներա մոլորակի մարմնավորում: Վերջինիս պաշտամունքն անբաժան էր աքքադական Իշտարից՝ Վեներա մոլորակի աստվածուհուց (հայկական Արուսյակ-Լուսնթագ-Աստղիկ):

Կարծիք կա, որ աքքադական Իշտարը փոխառվել է իր հնդեվրոպական նախատիպից՝ հայկական Աստղիկից: Այս կերպ Աստղիկը կարող է համարվել օջախի պահապան աստվածուհի՝ հունական «Աֆրոդիտե-Ուրանիա»⁴⁷ երկնային Աֆրոդիտեի համեմատ՝ որպես փափկակյաց և օջախի պահապան: Ըստ Ղևոնդ Ալիշանի՝ հելլենիստական ժամանակաշրջանում Աստղիկը ժառանգեց Աֆրոդիտեի հենց այս կերպարը:

Հայտնի է, որ հունական Աֆրոդիտեի նախատիպերից մեկը Իշտար աստվածուհին է, որը, անցնելով հունական գեղագիտության բովով, դարձել է գեղեցկության աստվածուհի: Նրա կերպարների մեջ կա մեկը, որը

⁴³ Գ. Սրվանձտյանց, նշվ. աշխ., էջ 97-98:

⁴⁴ Халатьянц Г. А. Общий очерк армянских сказок. М., 1885, с. 26.

⁴⁵ Армен Петросян. Армянский эпос и мифология. Ер., 2000, с. 66-67:

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 66:

⁴⁷ Ղևոնդ Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, էջ 282:

կոչվում է «Անադիոմենե»՝ պարկեշտ և ողջախոհ դիցուհու կուսական նկարագրով: Լողանալիս կամ ջրից ելնելիս նրան տեսնելը համարվում էր բարի նշան, հաջողություն, բախտավորություն⁴⁸: Աֆրոդիտեի այս տիպի պաշտամունքը անցնում է Հայաստան, որի հետքերը մնացել են նրա սրբավայր Տարոնում. լոգանք ընդունելու վերոհիշյալ առասպելը այս ավանդության հետ է կապվում:

Ըստ Ն. Ադոնցի՝ երիտասարդների կրակ վառելը և Աստղիկի մերկությանը հմայվելը երջանկության ու բախտի ծարավ էր, որը մերժվում էր քմահաճ Աստղիկի կողմից: Ջարմանալի է, որ մեզանում հին անունը մոռացվել է և տեղի է տվել հարևան երկրներում տիրող անուններին: Հայաստանում Աստղիկը իր հայր Արամազդի և ամուսին Վահագնի ուղեկիցն էր և նրանց հետ էր բաժանում իշխանությունը, այնպես որ նրա մյուս, առավել ուշ տարբերակում նա կարող էր վերակազմվել որպես գլխավոր աստծո կին և երիտասարդ աստծո սիրուհի (հմնտ՝ քահանայի և աղքատի կերպարների հետ: Նաև՝ եթե հաշվի առնենք Վահագնի կողմից վիշապին սպանելու, երկնային ջրերը ազատելու և դատերը հոր տանից փախցնելու հանգամանքը):

Հայ մատենագրությունից հայտնի է, որ Վահագնը նույնանուն է Հերակլեսի⁴⁹ կամ Արեսի հետ: Վահագնի վերաբերյալ գուսանական երգը՝ «Երկնէր երկիր, երկնէր երկին», նրան նկարագրում է որպես արևի աստված՝ Վահագն Վերեթրագնա: Վահագնին արևի կերպարում մարմնավորելը բուն հայկական բնույթ ունի: Եվ դա բացատրվում է նրանով, որ Վահագնին է անցել տեղական մի ուրիշ աստծո ժառանգությունը՝ լծորդված արևին: Այլ կերպ ասած՝ իրանական անվան տակ սքողված է գուտ հայկական աստվածություն, որի հարազատ անունը Եր-Արայի հետ պետք է կապել: Ինչպես որ մակեդոնական Արեսը, որը փոխարինվել է Հերակլեսով, այսպես էլ հայ Եր-Արան դառնում է Վահագն՝ արևեյան Հերակլես:

Աստվածների կերպարանափոխությունը արձագանք է հասարակական կյանքի հիմնական հանգույցների փոփոխման: Բնության աստծու դերը պատերազմի աստծուն անցնելիս նա նաև ժառանգում է առաջինի երբեմնի գուգակցի՝ Մայր աստվածուհու հետ միությունը: Հետո Աֆրոդիտեի պաշտամունքը Արեսից փոխարինվում է Հերակլեսով, Իշտարը ձգտում է շահել Գիլգամեշի սերը: Նրանց թվին է պատկանում նաև մեր Աստղիկը, որը դառնում է Վահագնի սիրուհին: Հրաշագործ դյուցազնի կերպարով է հայ աղբյուրներում ներկայացվում «Վահագն Տիգրանյանը»⁵⁰, որը, ըստ Կ. Կոստանյանցի, իրական անձ է և ոչ մտացածին, որին իր քաջության համար աստվածացրել են և «վիշապասպանի» տիտղոս տվել. որպես թշնամիներին սպանող և ոչնչացնող՝ նրան էին պաշտում հայ թագավորները: Համեմատական է «Տիգրան և Աժդահակ» առասպելին, որտեղ Տիգրանը սպանում է վիշապազարմ Աժդահակին և իր քույր Տիգրանուհուն ազատում գերությունից:

Վեներա և Մարս մոլորակների աստվածությունները շատ ավանդություններում են հանդես գալիս որպես սիրեկաններ, և հնագույն հայկական դիցաբանության մեջ Աստղիկ-Վեներան հավանաբար Հայկ-Մարսի կինն էր: Այսպիսի դիցաբանական գույգերի անունները հաճախ ծագում են

⁴⁸ Տե՛ս **Նիկողայոս Ադոնց**, Երկեր, Հատոր Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Եր., 2006, էջ 41-44:

⁴⁹ Տե՛ս **Եղիշե Դուրեան**, նշվ. աշխ., էջ 69:

⁵⁰ **Կ. Կոստանյանց**, նշվ. աշխ., էջ 21:

մինչև նույն արմատից: Կարմիր մոլորակ Մարսը հաճախ էր համեմատվում կրակի հետ (Մարսի անվանումներից մեկը «կրակ» է, հուն․՝ «Pyroeis»): Հայկը կարող էր համապատասխանել *Ha(s) - «վառվել, այրվել»՝ Աստղիկի *Haster⁵¹ համանման արմատին:

Աստղիկի մասին Արամ Ղանալանյանը բերում է հետևյալ առասպելը:

Քաջքերն ու հավերժահարսերը մարդկային ծագում ունեն: Այդ մասին պատմում է Առաքել եպիսկոպոսը. «Ոմանք ասեն՝ թէ (հավերժահարսները) Քաջք են և այսպես ասեն, թէ յետ ջրհեղեղին՝ Նոյի որդի եղել Մանիտոն, և այսպես դուստր Աստղիկ անուն. եւ յորժամ Աստված եհարց զՆոյ՝ թէ այլ որդի կամ դուստր ունի՞ս, և նա ամաչեցավ, և ասաց՝ թէ ոչ. յայնժամ երկու դուստրն և որդին Քաջք դարձան և աներեւույթք եղեն. և վասն այն մահկանացու ասեն զնոսա՝ որ ծնանին և մեռանին. և ով որ կուտեսնէ զնոսա հանապազ հարսանիք և դափ և զուսան տեսանեն»⁵²:

«Ուրիշ յիշատակ չկայ Մանիտոնի և Աստղիկան վրայ առ մերայինս, բայց ի մերոյ աստուածոյ թէ այդ եղբայրն և քոյր կուսակօնք մնացին և թմբկօք և պարուք յօդս ժուռ գային, գեղեցիկ վարձ իրենց անարատ կենցաղավարութեանն...»⁵³:

Հավերժահարսերի և քաջքերի ծագման մասին նույն պատմությունը ձևափոխված տարբերակներով մինչ այսօր էլ պահպանվել է որպես փերիների և քաջքերի նախապատմություն: Ահա դրանցից հետևյալը. «Աստված հրամայել էր, որ Նոյն ու իր որդիները տապանում սուրբ մնան: Բայց Քամը չկատարեց հրամանը և տապանում ունեցավ մի որդի ու մի աղջիկ: Երբ ջուրը քաշվել էր, Աստված բաց արեց տապանի դուռը, և նրանք բոլորը մեկ-մեկ դուրս եկան, բայց այն երկու երեխաներին ամոթից ներսը թողին: Դռան մոտ կանգնած Աստված հարցրեց. «Ոչ ոք չի՞ մնացել ներսում»: «Ոչ ոք», - պատասխանեցին նրանք, Աստված պատասխանեց. «Թե կան՝ չքանան»: Եղբայրն ու քույրը իսկույն աներևութացան: Փերի աղջիկներն ու նրանց անուսինները դրանց հետնորդներն են: Նրանք իսկը մարդկանց մնան են, միայն թե ուզենան՝ կերևան, ուզենան՝ կաներևութանան: Թեպետ սրանք այսպես մարդկային ծագում ունեն և անգամ աստվածային անձքի տակ են գտնվում, այդուհանդերձ նրանք վեր են կանգնած մարդկանցից, և եթե նրանց չարքերին հավասար դասեն և չարքեր կոչեն, ապա նրանք կգայրանան ու վրեժխնդիր կլինեն:

Քաջքերն ու փերիները սովորաբար միասին են երևում, բայց տարբեր տեղեր են բնակվում: Բնության, անտառների, սարերի, գետերի պահապան ոգիներ են, հայտնվում են հարսանիքի երթերում երգելով, խաղալով և պարելով»:

Այսպիսով, Աստղիկի՝ որպես աստվածուհու պաշտամունքը քրիստոնեության շրջանում սկսեց բացատրվել նրա՝ մարդկային ծնունդ լինելու հանգամանքով: Այդ պատճառով Ղ. Ալիշանը գտնում է, որ Աստղիկն առավել ուշ ծագում ունի մյուս աստվածությունների համեմատությամբ և բուն հայկական աստվածություն է համարում, որը հելլենիզմի շրջանում նույնացվում է հարևան երկրների համանման աստվածությունների, և նրանց

⁵¹ Армен Петросян, նշվ. աշխ., էջ 66:

⁵² Арам Ганалаян. Армянские предания. Ер., 1979, с. 248.

⁵³ Ղանուղ Ալիշան, Հայաստան առաջ քան զլինելն Հայաստան, էջ 64:

նմանությամբ արձաններ են կանգնեցվել վերջինիս պատվին⁵⁴: Ղևոնդ Ալիշանը ենթադրում է, որ Մովսես Խորենացին շփոթել է Աստղիկի հոր՝ Նոյի անունը: Նրա կարծիքով, Աստղիկը իրական անձ է եղել, այլ ոչ մտացածին, և նրա հայրը հին նահապետ է եղել: Սակայն մի բան անտարակույս է համարում, որ եթե նույնիսկ Նոյի դուստրն էլ չէր, սակայն Հայաստանում հնագույն ժամանակներում եղել է ոմն Աստղիկ, որը հռչակ է վայելել իր զարմանահրաշ գեղեցկությամբ կամ էլ հմտություններով (հավանաբար բուսական և բժշկական գիտելիքներով), որի համար էլ հետագայում աստվածների շարքն է դասվել:

Ըստ Մովսես Խորենացու, որը հենվում է Բերոսոսյան Սիբիլայի տվյալների վրա, Աստղիկը Քսիսոթրիոսի (Նոյի) ժառանգներից է, Ջրվանի (Քրոնոս), Տիտանի և Հաբեթի քույրը: Խորենացին այս երեք եղբայրներին նույնացնում է Նոյի երեք զավակների՝ Սեմի, Քամի, Հաբեթի հետ:

Ուշ շրջանի մեկ այլ առասպելով՝ Աստղիկը Նոյի՝ Քսիսոթրիոսի դուստրն է: Ջրհեղեղից և Նոյի Հայաստան նավարկելուց հետո աշխարհի տիրակալներ են դառնում Նոյի երեք զավակները՝ Ջրվանը, Տիտանը և Հաբեթոսթեն: Երբ նրանք ամբողջ աշխարհը բաժանում են իրար միջև, Ջրվանը բռնանում է մյուս եղբայրների վրա և կամենում է նրանց երկրներում իր որդիներին թագավորեցնել: Տիտանն ու Հաբեթոսթեն ըմբոստանում են ավագ եղբոր՝ Ջրվանի դեմ և պատերազմի մեջ մտնում նրա հետ: Տիտանը հափշտակում է Ջրվանի երկրների մի մասը: Այս խռովություններին միջամտում է նրանց քույրը՝ Աստղիկը՝ խնդրելով եղբայրներին դադարեցնել կռիվները: Տիտանն ու Հաբեթոսթեն համաձայնում են, որ առայժմ իրենց վրա թագավորի ավագ եղբայր Ջրվանը, միայն մեկ պայմանով, որ նրանից ծնվելիք բոլոր արու զավակներին սպանեն, որպեսզի հետագայում Ջրվանի թագավորությունն իրենց վրա սերնդից սերունդ հավերժական չլինի: Համաձայնում են, դաշինք կնքում: Տիտանն ու Հաբեթոսթեն իրենց հզոր մարդկանցից վերահսկիչներ են նշանակում Ջրվանի բոլոր կանանց ծննդաբերության վրա: Եվ երբ Ջրվանի նորածին արու զավակներից երկուսին սպանում են, Աստղիկը խղճահարվում է և Ջրվանի կանանց հետ միասին համոզում մի քանի տիտանների Ջրվանի մյուս տղաներին կենդանի թողնել և ուղարկել արևմուտք, դեպի այն լեռը, որ կոչվում է Օլիմպոս, կամ հայերեն՝ Դյուցընկեց (այսինքն՝ աստվածների ընկնելու տեղ): Ղևոնդ Ալիշանը նշում է, որ այս առասպելը անհիմն է և իրականությունից հեռու⁵⁵:

Աստղիկը Տարոնի կողմերում կառուցել է տալիս Աստղաբերդ (համառոտ՝ Ասղբերդ) ամրոցը իր Ջրվան եղբոր ապահովության համար: Այն հետագայում կոչվում է նաև Մոկաց բերդ: Աստղիկի անունով է կոչվել նաև «Մշո Սուրբ Հովհաննու մոտ Տորոսի գոտվոյն մեկ կտորը» (Գ. Սրվանձտյանց, I, 47-48): Հայոց վերոհիշյալ մյուս ավանդության համաձայն՝ Աստղիկի լոգարանը նույնպես գտնվում էր Տարոնում (Սրվանձտյանց, I, 71): «Աստղիկի բերդի» մասին հետաքրքիր տեղեկություններ է տալիս Հայկ Աճեմյանը.

«Աստղիկը Հայաստանի ամենագեղեցիկ ու սիրուն աղջիկն էր, որ միայն գիշերներ կ'երևեր իսկ ցերեկները կը պահուտեր, որ զինք փնտռող տաքարիւն երիտասարդներու ձեռքը չ'իյնար, չը նայած որ ինքը դիւթելու,

⁵⁴ Տե՛ս **Ղևոնդ Ալիշան**, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, էջ 279-280:

⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղը, 279-280:

հմայելու շնորհք ալ ունէր»⁵⁶: Ապա անդրադառնում է Աստղիկի բերդի մասին ավանդությանը:

Վարագա լեռան վրա էր գտնվում Աստղիկի մեհենատեղին՝ Աստղիկի բերդ անվանմամբ, որի շուրջքլորը զարդարված էր գույնզգույն ծաղիկներով և զուլալ աղբյուրներով: Դիցուհու մեհյանի շրջակայքում բնակավայրեր չկային, իսկ մեհյանի պահապանները տաճարը խնկարկող քրմերն էին: Գեղեցկության դիցուհու մեհյանը բնակչությունից հեռու էր կառուցված, որպեսզի նրա արձանի գեղեցկությունը չխաթարվեր սրբապիղծների կողմից: Ամեն արշալույսին քրմերը սրբազան ծիսակարգով կատարում էին դիցուհու պաշտամունքի արարողությունները. մեհյանի ներսը խնկարկում էին, արձանի վրա անուշահոտ յուղեր էին սրսկում, իսկ շուրջը գույնզգույն ծաղիկներով զարդարում: Քրմերը գլխներին դնում էին սաղավարտներ, հագնում սպիտակ երկար շապիկներ, հավաքվում աստվածուհու մեհյանում՝ արձանի դիմաց՝ սպասելով արևագալին, իսկ ժողովուրդը իրենց տներում էր սպասում արևի գալուստին, որն իր գեղեցկությամբ և շնորհներով էր օժտել Աստղիկին: Արևի ծագելուն պես քրմերը խրոխտաձայն երգում էին.

*«Այգ բարև, ա՛յգ բարև,
Այգն արևուն տանք բարև,
Մեր Աստղկան տանք բարև,
Որ մեզի տայ շա՛տ արև...»⁵⁷*

Արևը ծագելուն պես այս միևնույն մաղթանք-փառաբանութիւնը կօրհներգէին նաև բոլոր հեթանոս հայերը:

Այսպէս անցան երկա՛ր դարեր մինչև որ քրիստոնէութիւնը մուտ գտաւ Հայաստանի մէջ: Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը շրջեցաւ Հայ աշխարհի ամէն կողմերը, կործանեց ու քանդեց հեթանոսական կամ կռապաշտական բոլոր նուիրական վայրերը և անոնց մոխիրներուն ու ավերակներուն վրայ հիմք դրաւ քրիստոնէական տաճարներու և մենաստաններու: Լուսավորիչը նոր կրօնի իւր առաքելութիւններով ու քարոզութիւններով հասաւ Մշոյ աշխարհը, յԱշտիշատ, ուր կար Աստղիկի անուան մեհեան մը, որ քանդուեացաւ ու կործանուեցաւ...

Վարագայ լեռնահովտի Աստղիկի կործանուած մեհեանի տեղ վանք կամ տաճար չը շինուեցաւ, զի անմատչելի էր հաւատացիալներու հոծ բազմութեան համար այդպիսի բարձունքներու վրայ աղօթատեղի ունենալը»⁵⁸:

⁵⁶ **Հայկ Աճենյան**, Ծաղկաքաղ Վասպուրականի հայ ժողովրդական բանահիւսութեան, էջ 97-102, նաև՝ **А. Ганалаян**, նշվ. աշխ., էջ 147:

⁵⁷ Քրիստոնէությունից առաջ այս քառյակը ծոնվում էր Աստղիկին, սակայն քրիստոնէության ընդունումից հետո այս օրհներգը ծոնվեց Լուսավորչին, ապա ընդհանրացավ և նույնիսկ դարձավ վանեցիների հարսանեկան երկտող՝ ուղղված փեսային: Այս օրհներգի մէջ զգացվում է նաև մեր կրակապաշտ նախնիների ավանդությունների արտահայտումը. «Ողջո՛ւն արշալույսին, ողջո՛ւն առաւօտին, ողջո՛ւն տանք մեր Աստղիկին (կամ Լուսավորչին, թագաւորին), որ մեզի տայ շա՛տ արև- երկար ու երջանիկ կեանք» (նույն տեղում, էջ 100-102):

⁵⁸ «Վանի արևելակողմը, Վարագայ լեռնահովտին մէջ, Գալիլեա լեռնագագաթին մօտիկ կը գտնուի Աստղկան բերդ կոչված բարձունքը, որ շրջապատված է բնական հրաշագեղ տեսարաններով: Բերդի կամ ակերակներու հետքեր չը կան այդ քարաբարձունքին վրայ, իսկ ժողովուրդը կ'ավանդէ, որ շա՛տ հին ժամանակներ առաջ հայոց Աստղիկ դիցուհու մեհեաններէն մէկն ալ կառուցված էր այդ բարձունքի վրայ, ուր տեղի կունենային հայկական գեղեցկութեան աստվածուհու ամէնօրյա պաշտամունքները, ամեն առաւօտ՝ արևածագին» (Հայկ Աճենյան, նշվ. աշխ., էջ 100-103):

Այսպիսով մենք տեսնում ենք, թե ինչպիսի մեծ պաշտամունք ուներ Հայաստանում Աստղիկ դիցուհին, որը բուն հայկական աստվածություն էր՝ հիմնված մայր աստվածուհու հնագույն՝ պտղաբերության և արգասաբերության հատկանիշների վրա: Որպես հղիների և կույսերի հովանավոր աստվածություն և սրբազան ջրերի ոգի՝ նա քրիստոնեության շրջանում ստանում է բժշկելու հատկանիշներ, իսկ պատմիչների կողմից դիտվում է որպես իրական անձ՝ իբրև Նոյ նահապետի դուստր, որպեսզի սեփականացվեր հեթանոս աստվածուհու պաշտամունքը: Դրա վկայությունն են քրիստոնեական շրջանի առասպելները:

Երուսաղեմում նույնպես քրիստոնեության ընդունման ժամանակ Գողգոթա (վերջինս կոչվում էր նաև Ոսկեբլուր) լեռան տարածքում՝ Աֆրոդիտե աստվածուհու սրբատեղիի վրա, հիմնեցին քրիստոնեական եկեղեցի, իսկ նրա արձանի փոխարեն խաչ կանգնեցրին, որպեսզի նրան հավատացողները այժմ էլ խաչը պաշտեին⁵⁹:

Ղևոնդ Ալիշանը⁶⁰, հիմնվելով Մխիթար Գոշի «Դատաստանագրքի» վրա, Աստղիկին համարում է Արաբիա ուղևորված Նոյի դուստր, որը Սողոմոնի մոտ եկած Սաբա թագուհու նախնին էր: Ինչպես Ալիշանն է նշում, մինչև հունական «խայտառակ» արձանների բերվելը Հայաստան, Աստղիկի գաղափարը առավել պարկեշտ է եղել՝ հենց ըստ իր անվան՝ լուսավոր և պայծառ էակ՝ կամ համանման Արուսյակին և հռոմեացիների *Venus-Urania*-ին՝ օջախի պահապան և երկնային աստվածուհի⁶¹: Նրան կոչում էին «Ոսկեծղի», «Ոսկեծին» և «Վարդամատն»: Հետագայում նա դառնում է ուրախության, փափկակյացության, ցանկասիրության⁶² հորդորիչ, որոնց ապացույցն են նրան նվիրաբերվող վարդերը, աղավնիները, նրան նվիրված «Վարդամատն» տիտղոսը և Վարդավառի տոնախմբությունները: Այս տոնը քրիստոնեության մեջ փոխարինվեց Տիրոջ Այլակերպության տոնով թաբոր⁶³ լեռան վրա: Քրիստոնյաները այս տոնը դրեցին Այլակերպության տոնից քառասուն օր հետո՝ խափանելով Աստղիկի և Հեփեստոսի⁶⁴ կամ Միհրի տոները և դրանց հետ մեկտեղ՝ արեգակի և լուսնի կրոնական հիշատակները:

Այսպիսով, մենք տեսնում ենք, որ Աստղիկը կապված էր լուսնի պաշտամունքի հետ, ինչի մասին էր վկայում նաև Արածանիի ափին գիշերները լուսնի լույսի տակ լողանք ընդունելու հանգամանքը: Հետագայում նույնացվեց իր աքքադական Արուսյակ-Իշտար և Վեներա-Գիշերավար մոլորակի՝ Լուսնի կրտսեր ուղեկցի հետ: Հեթանոսական վերոհիշյալ «չաստվածները» հանդես էին գալիս բնության տարերքների, երևույթների անձ-

⁵⁹ Տե՛ս **Амброждо Донини**. Люди, идоли и боги. М., 1966, էջ 103-104:

⁶⁰ Տե՛ս **Ղևոնդ Ալիշան**, Հայաստան առաջ քան զլիներն Հայաստան, էջ 265:

⁶¹ Տե՛ս **Армен Петросян**, նշվ. աշխ., էջ 67:

⁶² Տե՛ս **Ե. Դուրեան**, նշվ. աշխ., էջ 47, «Աստղիկ (և Ափրոդիտե)՝ զոր մայր ցանկութանց կոչեն ամենայն հեթանոսք. և բազում են արբեցութիւնք նորա և անառակութիւնք» (հեղինակը մեջբերել է Վրթանես Քերթոզի «Յաղագս պատկերաց» աշխատությունից):

⁶³ Վարդավառը քրիստոնեության մեջ փոխարինվեց Փրկչի երևալով, այսինքն՝ Քրիստոսի Պայծառակերպությամբ թաբոր լեռան վրա (տե՛ս **Վիկտորյա Վասիլյան**, նշվ. աշխ., էջ 277-284):

⁶⁴ Աստղիկի սիրեցյալը կամ ամուսինը համարվում է Վահագնը, որին զուգահեռ հելլենիզմի դարաշրջանում Վուլկանոսին կամ Հեփեստոսին են հիշատակում հայ պատմիչները՝ հունական ազդեցությամբ հռոմեականից փոխառված: Բայց այս երկուսի քույր և եղբայր լինելու մասին հայ պատմիչների մոտ ոչ մի վկայության չենք հանդիպում:

նավորման փոխարեն, աստվածային ոգիներ էին, որոնք հովանավոր էին մարդկանց և Աստծո ստեղծած ամեն ինչի:

Հայ պատմիչները Աստղիկին հաճախ ներկայացնում են Աֆրոդիտե անունով, սակայն կցանկանայինք նորից նշել, որ նրանց պաշտամունքն ու կերպարները շատ տարբեր էին, որ հելլենիզմում միայն նույնացվեցին: Այդ մասին Ղևոնդ Ալիշանը ճշմարիտ նկատում է. «Մեր հեթանոս նախնեաց կրօնից մէջ յետ Անահտայ առաջին դիցուհի ճանաչի Աստղիկ, և թարգմանի փոխանակ Յունաց Ափրոդիտե և Լատինաց Վենուս կամ Վեներե հեշտաբեր չաստվածուհոյն. սակայն երեւի թէ գէթ առ հնագոյն նախահարս մեր Աստղկայ համբաւն մաքուր էր և իբրեւ խնամակալ և կուսաշնորհ՝ որով և սրբազան օրհորդ մը պատուէր»⁶⁵:

ВИКТОРИЯ ВАСИЛЯН – Место и роль богини Астхик в армянской мифологии. – В статье рассматриваются древнейшие корни образа богини Астхик и сохранившиеся мифы о ней.

Астхик почиталась армянами как хранительница очага и богиня любви, красоты, плодородия, воды. В эллинистический период её культ вообрал в себя черты греческой богини Афродиты. Именно в эпоху эллинизма их образы и иконографические типы, прежде совершенно различные, слились в Армении воедино. В христианскую эпоху в Астхик усматривали реальный персонаж, наделённый сверхъестественными свойствами целительницы и врачевательницы, о чём нам поведали мифы и христианские легенды.

VIKTORYA VASILYAN – Mythological Image and Preserved Myths about Goddess Astghik. – The article considers questions about origins of Armenian goddess Astghik, her ancient and pagan roots, saved mythological legends about her image. For Armenian people Astghik was the goddess of love and beauty, fertility and water etc. In the Period of Hellenism the worship of Astghik was united with the worship of Greek goddess Aphrodite. Astghik was considered as the goddess of home guard and of the heaven.

But the characters and iconographic types of those two goddesses were quite different. In Armenia they were merged only by the Period of Hellenism. At the Time of Christianity the goddess Astghik was being deified as a real person with medical and supernatural properties, which have been told in myths and legends since Christian Times.

⁶⁵ Ղ. Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, էջ 279-281: